

CHRISTINA SANDBERG

Med döden som protagonist

En diskursanalytisk fallstudie om dödens makt

*Lectio praecursoria*¹

Likartade föreställningar om döden har förekommit sedan religionernas uppkomst oberoende av världsdel eller religion. Vid dödsrikets port krävs att den döde redogör för sitt liv. Om han levtt moraliskt, tappert och rättfärdigt belönas han och får till exempel stiga ombord på solgudens skepp och varje morgon födas på nytt tillika med solen, eller han saligförklaras och får bo i ett himmelrike. Om kontentan av hans liv visar på dåligt leverne blir bestraffningen att han för eviga tider fördöms till det mörka, tröstlösa och farofyllda dödsriket. En eller flera domare, oftast gudar, dömer utifrån den dödes livstids val och beslut var i dödsriket, eller i vilket dödsrike, han hamnar och hur hans fortsatta existens kommer att bli. Frukten var således nyckelordet i föreställningarna om döden och livet efter döden. Ca 2000 år f.Kr. konstruerade människan sig ett garanti mot att inte utplånas av döden, den odödliga själen med medföljande själakult, offer och tillbedjan. (Aukrust, 1985) Ångesten inför döden har ändå bestått. Ännu långt in på 1900-talet sökte man till exempel här i Norden efter omen som bådade död och bedrövelse, och det kunde vara vad som helst som avvek från vardagen, ett svart djur eller att någon nös på jul- eller nyårsafton. Och när någon dött sågs antydningar om vem som står näst i tur till exempel i om det var en man eller en kvinna som avlägsnade sig från sorgehuset sist, på vilken sida den döde legat när han dog, eller med vilken fot hästen började likfärden. Likvaka var viktigt och hela byn tog farväl, och om

man hade något otalt med den döde skulle man röra vid honom och på så sätt garantera att den döde lämnade en i fred. Ståtliga begravingar och välbesökta gravölar fungerande som liknande garanti, och den döde fick då ro och tillträde till himmelriket. Om sådana säkerhetsåtgärder inte vidtogs kunde den döde hemsöka och ofreda dem som gjort honom orätt. (Hagberg, 2015) Vi kanske inte längre letar efter omen, men vi följer den dödes anvisningar om till exempel begraving och minnesstund till punkt och pricka, och upplever att det känns skönt att de sörjande är många även om begravingen hålls i stillhet, då de sörjande bekräftar den dödes liv som meningsfullt (t.ex. Bringéus, 1987).

Människan har alltid haft svårt att uthärda tanken att hennes nära och kära – eller hon själv – genom döden utplånas, utan har då hellre godtagit konstruktionen om ett liv efter döden och ett rike bortom det synliga. Att detta rike i uppfostrande syfte har konstruerats så att någon överhet eller någon annan människas agerande bestämmer om den dödes öde, kan i äldre tider ha haft betydelse, i dag får ens nära nog komma till himmelriket där allt är rofullt och smärtfritt och där man förenas med släkt och vänner. Men även om vi inte längre aktivt tänker Dantes inferno så tycks vi ändå fascineras av tanken om levande döda, för hur kan man annars förklara att en tv-serie som *The Walking Dead* är inne på sin sjunde säsong och att den grupp människor som överlevt världens undergång enligt planer ska försöka överlista zombier i något som kunde liknas vid krig i åtminstone fem säsonger till.

¹ Christina Sandberg disputerade för doktorsgraden vid ämnet Nordisk folkloristik den 17 december 2016 vid Åbo Akademi med avhandlingen *Med döden som protagonist. En diskursanalytisk fallstudie om dödens makt*. Som opponent fungerade professor Birgitta Meurling från Uppsala universitet och som kustos biträdande professor Lena Marander-Eklund.

Är budskapet att man inte behöver rädas döden genom att visa att de döda inte lever på riktigt ens i dödsriket?

Om man tänker på **dödsforskningen i dag** kan man se, eller ser åtminstone jag, en tudelning. Vi har forskning kring gamla seder och bruk, nyutgåvan från 2015 av Louise Hagbergs *När döden gästar* bekräftar intresset för hur tidigare generationer tänkt och agerat för att förstå hur dödkulturen förändras. Det samma gäller Kaarina Koskis avhandling från 2011 där dödens makt diskuteras genom motsättningen att döden är förbehållen kyrkans domän och folkets föreställningar om de dödas närvaro i sin närmiljös dagliga liv. Ett exempel på att dödkulturen faktiskt är under förändring är Anna Haverinens avhandling från 2014 om hur sorg får uttryck i sociala medier som minnessidor och diskussionsfora, och hur dessa fungerar som stöd och till och med som substitut för graven. Också i de intervjuer jag gjort kan man ana en liknande antydning om att graven som en konkret markör för att man existerat minskar i betydelse. Man väljer kremering och ens aska får gärna spridas ut i naturen. Det som ändå inte bör förbises är att seder och bruk, dödens riter, fungerar som ett stöd när anhöriga letar efter rutiner att klamra sig fast vid för att hantera sorgen och vad man ska göra om riterna fallit i glömska, som *Hufvudstadsbladets* kolumnist Mikael Sjövall skrev då han för några veckor sedan reflekterade över sin mors död. Han valde att hedra modern genom att i två veckor klä sig i svart kostym och svart slips men avstod från svart sorgeband, det hade varit att synliggöra det privata för mycket.

Det som dock inte visar sig ha förändrats är **hur man talar om döden**. Också här ses en tudelning. I det offentliga diskuteras döden mycket, debatter blossar upp om vanvård av äldre på institutioner eller då en döende sjuk skickas hem med enbart ett minimalt samhälleligt stöd. Stora olyckor och dramatiska dödsfall når på några minuter allmänheten via sociala medier. Den senaste debatten uppstod kring dödsskjutningarna i Imatra (4.12.2016), och experternas budskap var att man absolut bör ventilera sina

tankar och känslor, ångest och vrede kring denna oförklarliga händelse för att kunna återgå till att vara den produktiva samhällsmedlem man förväntas vara. Olika föreningars stödgrupper och den kyrkliga samfälligheten ställde sig utan dröjsmål till förfogande. (Hbl, Yle nyheter) Vid privata dödsfall får närmiljön stå för stödet, även om chocken kan upplevas lika förödande. I en liten krets med personer som alla kan sörja lika mycket synes det ofta vara svårare att bryta tystnaden och att visa sina känslor. Man vill ogärna ställa till besvär eller belasta andra. Det samhälleliga stödet är mera ansiktslöst. Å andra sidan kan man också se det så att en privat sörjande kan ges mera tid att bearbeta det som hänt, medan samhället inte har råd att en hel bygemenskap förblir ineffektiv en längre tid. Jag diskuterar i avhandlingen genom tre former av tystnad, den närvarande dödens tystnad, den skonande tystnaden och hjälplöshetens tystnad, möjliga orsaker till varför det är svårt att bryta den privata tystnaden. Offentliga personer bryter nog ibland tystnaden kring privat död och sorg. Det gjorde till exempel en familj genom att göra en dokumentärfilm om makens och familjefaderns sista år i kampen mot cancer. Dokumentären visades på bästa sändningstid på Yle Fem i fjol, och responsen var enligt hustrun överväldigande. (Blomqvist, 2016) I dam- och kvällstidningar är det relativt vanligt att någon berättar om sin sorg. Sådana offentliggöranden kan fungera som stöd för personer som mist en anhörig genom att visa på alternativa överlevnadssätt både i sorg och i dödsångest, visar också min forskning.

En annan livlig debatt som uppstod i medierna kring allhelgonadagen gällde den goda döden, en benämning som föredras framför aktiv dödshjälp till obotligt sjuka med outhärdliga smärtor. Just nu pågår en insamling av 50000 namn, som krävs för att förslaget ska behandlas i riksdagen. Finlands läkarförbund motsäger sig officiellt legalisering av dödshjälp, men var femte läkare lär vara villig att i praktiken ge eutanasi (Dahl, 2016). Den statliga kyrkan håller låg profil, medan katolska biskopar menar att "dödens makt över livet frestar människor att våldföra sig på döden" och etikprofessor

emeritus Tage Kurtén menar att människan slipper ta ställning till etiska och moraliska frågor då lagtexter säger vad som är tillåtet (Melin, 2016). Bisarra debattinlägg förekommer också, till exempel att läkare som utför eutanasiingreppet bör få extra ersättning eller att man kan programmera sjukhusrobotar att utföra ingreppet (Hbl, Debatt 18.11.2016). Forskare har länge talat om att den döende måste ges tillåtelse att dö (t.ex. Saunders, 1980; Raunkiær, 2007), men har då avsett att både den döende själv och anhöriga förlikar sig med situationen, inte att den döende aktivt hjälps att dö. Att assistera vid självmord är inte straffbart i Finland, inte heller att inom sjukvården ge passiv vård i livets slutskede (Melin 2016), så det är naturligt att diskussioner om aktiv dödshjälp väcks med jämna mellanrum. Döden tigs alltså inte ihjäl, även om forskare i 80-tionden hävdade att det är just det som sker då döden undångöms på institutioner och handhas av experter och att det är därför människor inte vet hur de ska agera kring döden eller hur de ska bemöta en sörjande (t.ex. Elias, 1993; Ågren Bolmsjö, 2006). Det är inte döden som undångöms eller tigs om, för modeller finns att ta till i allt från att se sin döda anhöriga, ordna begravning och kondolera. Min studie visar att det som undångöms är den privata sorgen. Det bekräftas också i en färsk doktorsavhandling från augusti i år, nämligen Mari Pulkkinens *Salattu, suoritettu ja sanaton suru* (2016), på svenska ungefär: Den undångömda, presterade och stumma sorgen, där upplevelsen av sorg och förlust ses ur ett holistiskt perspektiv som både privat och med andra delad erfarenhet och som en psykisk-dynamisk och tillfällig störning som man måste komma över. När sorgen döljs blir den en intern kroppsligt upplevd känsla, och när tystnaden förblir selektiv och orden otillräckliga förblir döden tabu. Kulturella modeller inskränks till familjeinterna, tänkesätt, agerande och kommunikationen kring ett dödsfall bestäms då också familjeinternt, vilket betyder att kulturella konventioner får ge vika för individuella sätt att uttrycka sorg, vilket i sin tur gör det ännu svårare att bryta tystnaden kring döden, menar Pulkkinen.

Min **teoretiska utgångspunkt** är maktagerande kring döden, och min inspiration har varit Michel Foucaults utsaga (i Dreyfuss & Rabinow, 1983, 187) att människor vet vad de gör, att de oftast vet vad varför de gör som de gör men att de sällan kan förutse konsekvenserna av sitt agerande. Jag benämner dessa aspekter maktagerande, maktstrategi och konsekvens. Maktagerande kan förenklat vara att en obotligt sjuk vill upprätthålla en normal vardag och då väljer tystnad som strategi, vilket resulterar i att övriga familjemedlemmar varken kan ventilera sin ångest eller ta farväl. Maktagerande kan vara att den döende vill behålla kontrollen också över sin död och regisserar sin begravning, vilket av anhöriga kan upplevas antingen som positivt eller som negativt. Och maktagerande kan vara att en familjemedlem utser sig eller av andra utses till primärsörjande, och övriga får agera stödperson, dock så att de i andra sammanhang ges primärsörjanderollen. Maktaktörerna kan vara enskilda familjemedlemmar, samhällsliga institutioner, en sjukdom eller döden. När man förstår "varför", alltså meningen med eller bakom något ändras maktförhållandet och motståndaren mister sin makt, men i döden finns ingen motpart och ingen mening. Kanske döden just därför upplevs så skrämmande, när man är död har man mist sin mening.

Olika tider har medfört olika sätt av manipulation i syftet att uppfostra lydsjälur, en term som Sune Sunesson använder i sin inledning till Michel Foucaults *Övervakning och straff* (1987) och som betyder "en individ som har underordnats systemet genom kontroll och fostran". Döden omringas av mycket kontroll, vilket skapar osäkerhet och ångest, och då är det lätt att någon tar över eller att man ger över till någon, må sedan vara kyrkans eller samhällets regler, konventioner, enskilda auktoriteter inom ens närmiljö: den döende, föräldrar, make, maka eller till exempel läkare eller begravningsentreprenör. Maktagerande kan sägas vara inbyggt i vårt dna på samma sätt som hoppet, och är något man sällan ens reflekterar över, man bara "gör", men när något stör balansen i ens liv synliggörs maktrelationerna. Hur och varför så sker har jag försökt visa i min studie.

KÄLLOR:

- Aukrust, Olav O. (1985): *Dødsrikets verdenshistorie: menneskehetens forestillinger og kunskaper om livet etter døden*. Oslo: Dreyer.
- Bringéus, Nils-Arvid (1987): *Livets högtider*. Stockholm: LTs förlag.
- Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul (1983): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1987): *Övervakning och straff*. Lund: Studentlitteratur.
- Hagberg, Louise (2015): *När döden gästar: svenska folksejder och svens folkstro i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz
- Haverinen, Anna (2014): *Memoria virtualis – death and mourning rituals in online environments*. Turku: Turun yliopisto, Annales Universitatis Turkuensis B 386.
- Hufvudstadsbladet*:
- I dag-kolumnen 5.11.2016: Wikström, Björn "Den goda döden"
- Intervju om familjen Snickars kamp mot hjärntumör av Blomqvist, Jenny: "Sorgen går i vågor", 5.11.2016
- Andras röster 17.11.2016: Dahl, Viveca "Den ohyggliga frågeställningen"
- Debatt on eutanasi 18.11.2016
- I dag-kolumnen 29.11.2016: Sjövall, Mikael "Riter"
- I dag-kolumnen 4.12.2016: Melin, Olav S. "Livsviktigt om döden"
- Koski, Kaarina (2011): *Kuoleman voimat: kirkonväki suomalaisessa uskomusperinteessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Vantaa: Hansaprint.
- Pulkkinen, Mari (2016): *Salattu, suoritettu ja sanaton suru: läheisen menettäminen kokonaisvaltaisena kokemukse- na*. Helsingin yliopisto, Helsinki: Unigrafia.
- The Walking Dead*, tv-serie, Fox Broadcasting Company, AMC Networks